

INSTYTUT WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

Piotr Rylski

**Wybrane zagadnienia postępowania dowodowego
- analiza prawnoporównawcza w świetle
proponowanych zmian Kodeksu postępowania cywilnego**

Współpraca:

Jacek Sadowski

Roman Trzaskowski

Michał Warciński

Mikołaj Wild

Warszawa 2008

Spis treści

Wykaz skrótów	1
I. Cel analizy.....	2
II. Metoda analizy	3
III. Analiza	4
1. Uprozczone formy środków dowodowych.....	4
1.1. Dowód z zeznań świadków w formie pisemnej.....	4
1.1.1. Przeprowadzenie dowodu z zeznań świadka w formie pisemnej i wykorzystanie tego dowodu	7
1.2. Dowód z wyjaśnień stron złożonych w formie pisemnej	8
1.3. Dowód w postaci stwierdzenia stanu faktycznego.....	10
1.4. Dowód z konsultacji specjalistycznej.....	12
1.5. Dowód z prywatnej opinii biegłego	14
2. Udział innych podmiotów w toku postępowania dowodowego i przygotowania rozprawy	15
3. Konkluzje	17
IV. Podstawowa literatura.....	22

Wykaz skrótów

- austr. ZPO - austriacki kodeks postępowania cywilnego z 1895 r.
- BGH NJW - *BGH Neue Juristische Wochenschrift*
- CPC - włoski kodeks postępowania cywilnego (*Codice di Procedura Civile*)
- CPR - angielskie zasady procesowe z 1999 r. (*Civil Procedural Rules*)
- NCPC - francuski kodeks postępowania cywilnego z 1975 r. (*Nouveau Code de Procédure Civile*)
- niem. ZPO - niemiecki kodeks postępowania cywilnego z 1877 r.
- PS - Przegląd Sądowy
- RPflG - niemiecka ustawa o referendarzach z 1965 r. (*Rechtspflegengesetz*)
- upn - ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. - Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz.U. Nr 60, poz. 635)
- usp - ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. - Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. Nr 98, poz. 1070)

I. Cel analizy

Niniejsza analiza przeprowadzona została na prośbę Departamentu Sądów Powszechnych Ministerstwa Sprawiedliwości (pismo MS z dnia 17.04.2008 r., DSP-IV-5003-45/08). Jej zakresem objęte zostały propozycje zawarte w założeniach do projektu ustawy - Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, w zakresie postępowania w sprawach gospodarczych.

Celem opracowania jest przedstawienie rozwiązań występujących w systemach procesowych wybranych państw europejskich (obowiązujących przepisów i towarzyszącej im praktyki orzeczniczej) odpowiadających propozycjom zawartym w przedstawionych Instytutowi Wymiaru Sprawiedliwości założeniach do projektu ustawy. W szczególności analiza obejmuje: zakres kompetencji przyznanych referendarzom sądowym, zagadnienia związane z przesłuchaniem świadków i stron na piśmie, konsultacją specjalistyczną oraz prywatną opinią biegłego.

Przedstawione wywody dotyczą ogólnego modelu postępowania cywilnego. Już w tym miejscu bowiem należy wskazać, że w analizowanych systemach prawnych brak jest z reguły szczególnych odrębności w postępowaniu między przedsiębiorcami (por. pkt III 3 - konkluzje).

II. Metoda analizy

Przygotowując analizę oparto się na dostępnej literaturze państw obcych (opracowania systemowe, monograficzne, podręcznikowe i komentarze), zbiorach orzecznictwa oraz tekstach ustaw państw obcych. Podstawowa literatura została wyszczególniona w części IV niniejszej analizy. Ponadto zebrane dane zostały uzupełnione informacjami uzyskanymi w toku osobistych kontaktów z przedstawicielami nauki i praktyki państw obcych, od których to osób uzyskano dane za pomocą specjalnie w tym celu sporządzonych przez Instytut ankiet.

W ramach analizy uwzględniono następujące systemy procesowe: francuski, niemiecki, austriacki, szwajcarski, belgijski, angielski, irlandzki, rosyjski, włoski oraz fiński.

III. Analiza

1. Uprozczone formy środków dowodowych

1.1. Dowód z zeznań świadków w formie pisemnej

Kwestia dopuszczalności zeznań świadka w formie pisemnej jest różnorodnie rozwiązywana w analizowanych systemach procesowych. Można wyróżnić w tym zakresie systemy procesowe, które dopuszczają możliwość złożenia przez świadka zeznań w formie pisemnej oraz takie, które zdecydowanie możliwość taką wykluczają.

Do tych ostatnich należy zaliczyć przede wszystkim systemy: szwajcarski, włoski, rosyjski, belgijski oraz fiński. W doktrynie tych państw podkreśla się, że zgodnie z zasadą bezpośredniości sąd orzekający ma obowiązek osobiście zetknąć się z każdym osobowym źródłem dowodowym i nie może poprzestawać jedynie na zapiskach (por. także § 11 ust. 1 fińskiego k.p.c.). Pisemne oświadczenia osób trzecich są natomiast traktowane jak dowód z dokumentu, a nie zeznania świadka, stąd poddane są odmiennemu reżimowi procesowemu. W niektórych przypadkach dopuszcza się, by w toku ustnego przesłuchania świadek posługiwał się notatkami lub zapiskami, jeśli sąd wyrazi na to zgodę i uzasadniają to szczególne okoliczności (por. art. 231 CPC.; podobnie w ustawodawstwach niektórych kantonów Szwajcarii). Niekiedy także dopuszcza się przeprowadzenie dowodu z dokumentu prywatnego zawierającego oświadczenie świadka, jeżeli nie może on być przesłuchany osobiście przed sądem (§ 11 ust. 2 fińskiego k.p.c.). Ponadto dowód z takiego dokumentu dopuszczalny jest także w sprawach z weksla i czeku jako środek obrony pozwanego (§ 11 ust. 3 fińskiego k.p.c.). W tych jednak przypadkach, jak była o tym mowa, w grę wchodzi zastosowanie przepisów o dowodzie z dokumentu, a oświadczenie osoby trzeciej nie jest traktowane jako szczególna postać dowodu z zeznań świadka.

Systemy procesowe, które dopuszczają możliwość pisemnego złożenia zeznań przez świadka nie regulują tej kwestii jednolicie. Z jednej strony można wskazać na takie systemy, w których forma pisemna i ustna stanowią dwie równoważne formy zeznań świadka (Francja, Niemcy). W innych systemach zasadniczą formą złożenia zeznań jest forma ustna, która może być jedynie pod pewnymi warunkami uzupełniona zeznaniami świadków w formie pisemnej (Irlandia, Anglia, Austria).

W systemie irlandzkim zasadniczą formą zeznań świadka jest forma ustna. Sąd w uzasadnionych przypadkach może zarządzić, że określony fakt lub fakty mogą być dowiedzione za pomocą pisemnego oświadczenia świadka złożonego pod przysięgą (*affidavit*) albo że pisemne oświadczenie świadka będzie odczytane na rozprawie, jeżeli wymaga tego interes wymiaru sprawiedliwości. Nie może to mieć jednak miejsca, jeżeli druga strona działająca w dobrej wierze zażąda stawiennictwa świadka celem przesłuchania (*cross-examination*) albo dany dowód dotyczy istoty powództwa.

W prawie angielskim zeznania świadka przed sądem są z reguły poprzedzane przekazaniem stronie przeciwnej dokumentu zawierającego zeznania świadka (por. zasada 32 ust. 10 CPR). Dokument ten (określany jako *witness statements*) musi być opatrzony tzw. poświadczeniem prawdziwości (*statement of truth*) podpisanym przez świadka lub jego prawnego przedstawiciela (zasada 22 ust. 1 pkt 1c CPR). Zasadniczo jednak świadek powinien zostać później przesłuchany na rozprawie, gdzie może zeznania swoje rozszerzyć i uzupełnić. Jeśli jednak strona przeciwna nie zażąda przesłuchania świadka na rozprawie, a sprawa nie jest rozpoznawana z udziałem ławy przysięgłych istnieje możliwość poprzestania na pisemnym oświadczeniu świadka.

W prawie austriackim złożenie zeznań w formie pisemnej jest dopuszczalne jedynie w przypadku osoby, którą obejmuje immunitet międzynarodowy (i z tego względu jest zwolniona z obowiązku składania zeznań w charakterze świadka). Może ona to uczynić w formie pisemnej, o ile w ogóle zgodzi się zeznawać.

Najszerszą możliwość przeprowadzenia dowodu z zeznań świadka w formie pisemnej przewidują systemy francuski i niemiecki.

W prawie francuskim zeznania świadka mogą przybrać tradycyjną formę ustną (*enquête*), a także formę pisemną (*attestation*) wprowadzoną przepisami nowego kodeksu postępowania cywilnego z 1975 r. (por. art. 200-203 NCPC) Podkreśla się, że zeznania w formie pisemnej zapewniają większą elastyczność postępowania i przyczyniają się do zapewnienia jego sprawności, choć zarazem wyłączają w istocie możliwość oceny materiału dowodowego z punktu widzenia spontaniczności i samodzielności składanych zeznań.

Zeznania te mogą być złożone wyłącznie przez osobę, która była osobiście obecna przy zajściu określonych zdarzeń lub osobiście stwierdziła istnienie określonego stanu rzeczy. Zeznań w formie pisemnej nie może więc złożyć świadek, który uzyskał określone informacje z innych źródeł (tzw. świadek *ex auditu*). Ustawa nie przewiduje ponadto żadnych innych przesłanek złożenia zeznań przez świadka w formie pisemnej. Decyzja o dopuszczeniu takiego dowodu została więc pozostawiona wyłącznej ocenie sądu.

Niemieckie prawo procesowe również przewiduje możliwość pisemnego złożenia zeznań przez świadka. Ta forma zeznań wprowadzona została w wyniku nowelizacji niemieckiego ZPO w 1990 r. W literaturze dopuszcza się ponadto złożenie przez świadka pisemnego oświadczenia w toku ustnego przesłuchania. W takim jednak przypadku wymaga się, by przewodniczący posiedzenia omówił wraz ze świadkiem treść tego oświadczenia w celu usunięcia dwuznaczności, niejasności lub nieprawidłowości.

Zgodnie z § 377 ust. 1 zdanie pierwsze niem. ZPO sąd może zarządzić udzielenie przez świadka pisemnej odpowiedzi na pytania jeśli uzna to za wystarczające ze względu na treść pytań dowodowych oraz osobę świadka. Ocena w tym zakresie należy do sądu, a zgoda stron nie jest wymagana. Możliwość pisemnego złożenia zeznań przez świadka nie zależy także od stopnia skomplikowania sprawy. Stosowne postanowienie dowodowe może zostać wydane także przed rozprawą (§ 358a pkt 3 niem. ZPO). Może ono służyć przygotowaniu posiedzenia, w trakcie którego nastąpi ustne przesłuchanie świadka.

1.1.1. Przeprowadzenie dowodu z zeznań świadka w formie pisemnej i wykorzystanie tego dowodu

W zakresie sposobu przeprowadzenia dowodu z zeznań świadka w formie pisemnej można wskazać na dwa rozbieżne modele regulacji procesowych przewidujących ten środek dowodowy.

W pierwszym modelu ustawodawca szczegółowo reguluje formę i treść składanego przez świadka zeznania, co związane jest z koniecznością jednoznacznego potwierdzenia tożsamości świadka. Zachowanie przewidzianych w tym zakresie wymogów formalnych warunkuje możliwość wykorzystania takiego dowodu jako pisemnych zeznań świadka (Francja, a także system angielski i irlandzki co do wskazanych wcześniej *statement of truth* oraz *affidavit*).

W drugim modelu występuje znaczące odformalizowanie wymagań stawianych temu środkowi dowodowemu, przy czym ustawa pozostawia ocenę wartości dowodowej takiego oświadczenia swobodnej ocenie sądu orzekającego (Niemcy).

W przypadku regulacji francuskiej art. 201 NCPC wymaga by pisemne oświadczenie świadka zawierające jego zeznania było własnoręcznie podpisane, zawierało datę jego sporządzenia oraz aby dołączony został do niego oryginał lub kopia dokumentu urzędowego potwierdzającego tożsamość świadka i zawierającego jego podpis. W praktyce najczęściej wymagane jest dołączenie kserokopii dowodu osobistego (*carte nationale d'identité*). Ponadto oświadczenie to powinno zawierać szczegółowe dane świadka oraz jeśli zachodzi taki przypadek także wskazanie relacji osobistej świadka względem stron postępowania.

Wymagane jest także wyraźne stwierdzenie, że oświadczenie to jest złożone na potrzeby postępowania sądowego oraz oświadczenie o świadomości odpowiedzialności karnej za fałszywe zeznania. Wymagania te są niezwykle skrupulatnie przestrzegane przez Sąd Kasacyjny Francji, który w swoim orzecznictwie podkreśla ich gwarancyjne znaczenie¹. W przypadku niedochowania

---

¹ W wyroku 9.01.1991 r. (opubl. *Gazette du Palais* nr 2/1991) francuski Sąd Kasacyjny przyjął, że dokument, który nie spełnia wymagań formalnych, o których była mowa nie stanowi zeznań świadka, lecz może być uznany jedynie za inny środek dowodowy (np. dowód z dokumentu).

tych wymagań zeznania świadka nie tracą automatycznie swojej mocy, lecz mogą być przez sąd pominięte przy rozstrzygnięciu sprawy, co sąd ocenia swobodnie. W przypadku, gdy sąd uzna, że zeznania w formie pisemnej nie są wystarczające zawsze może zarządzić ustne przesłuchanie świadka.

Jeśli chodzi o system niemiecki to kodeks postępowania cywilnego z 1877 r. nie zawiera żadnych konkretnych wymagań stawianych zeznaniom świadka złożonym na piśmie. Należy przyjąć, że system niemiecki odstąpił w tym względzie od jakiegokolwiek formalizmu.

W literaturze dopuszcza się nawet, by za zeznanie świadka uznać jego pisemne stanowisko przesłane w odpowiedzi na wezwanie sądu do stawienia się. Brak także w ustawie szczególnych uregulowań odnoszących się do sposobu potwierdzania tożsamości świadka. Ponieważ zeznania w formie pisemnej stanowią jedną z dopuszczalnych form zeznań to należy uznać, że jeśli świadek odmówi odpowiedzi na piśmie lub odpowiedź ta okaże się niewystarczająca w wyniku pytań stron, sąd może zażądać pisemnego uzupełnienia sporządzonych odpowiedzi lub wezwać świadka na posiedzenie celem ustnego przesłuchania.

1.2. Dowód z wyjaśnień stron złożonych w formie pisemnej

Należy podkreślić, że możliwość dopuszczenia pisemnych oświadczeń stron jako środka dowodowego jest uzależniona od tego, czy w konkretnym systemie procesowym przewidziany jest środek dowodowy w postaci przesłuchania stron. Warto zauważyć, że praktycznie wszystkie badane systemy procesowe przewidują informacyjne przesłuchanie stron lub zobowiązanie stron do osobistego stawienia się na rozprawie celem wyjaśnienia nieścisłości lub wątpliwości zawartych w pismach procesowych (wyjątek dot. systemu angielskiego, gdzie nie ma tego rodzaju regulacji). Przesłuchanie takie nie ma jednak mocy dowodowej. Odmiennie wygląda to w odniesieniu do dowodu z przesłuchania stron.

W części analizowanych regulacji procesowych dowód z przesłuchania stron jako odrębny środek dowodowy jest nieznan (np. Anglia). W pozostałych systemach przeprowadzenie tego dowodu jest przewidziane wyłącznie w drodze ustnego

przesłuchania strony lub złożenia przez stronę przysięgi przez sądem. Przesłuchanie takie lub przysięga są przewidziane w prawie francuskim (art. 317-322 NCPC), włoskim, irlandzkim, rosyjskim (art. 68 ros. k.p.c.), fińskim, a także w pewnym zakresie w prawie niemieckim (§ 445 i 447 niem. ZPO). Dowód z przesłuchania stron występuje także w większości ustawodawstw kantonów Szwajcarii (wyjątek dot. kantonów Vaud i St. Gallen, gdzie dowód z przesłuchania stron nie jest przewidziany).

Dowód ten ma z reguły jedynie znaczenie pomocnicze i uzupełniające względem pozostałych dowodów. Wyjątkiem jest system francuski (a także systemy niektórych kantonów Szwajcarii), gdzie dowód z przesłuchania strony pod przysięgą może mieć bądź postać przysięgi uzupełniającej (*le serment supplétoire*) lub definitywnej (*le serment décisoire*). W tym ostatnim przypadku złożenie przysięgi przez stronę ma charakter rozstrzygający. Przesłuchanie takie jest jednak przeprowadzane przed sądem na rozprawie w obecności strony przeciwnej (art. 321 ust. 1 NCPC). Nie jest jednak przewidziany dowód z przesłuchania strony lub jej wyjaśnień na piśmie. Warto w tym miejscu jednak wskazać, że prawo procesowe francuskie umożliwia także uzyskanie wyjaśnień od strony w drodze informacyjnego przesłuchania (*comparution personnelle*), z którego sporządzany jest protokół podpisywany przez sędziego. Wyjątkowo protokół taki może zostać podpisany i sporządzony przez sekretarza sądowego (*greffier*, art. 195 ust. 2 NCPC). Wyjaśnienia te nie mają jednak mocy dowodowej.

W analizowanych systemach prawnych oświadczenia pisemne strony złożone w pismach procesowych nie mają mocy dowodowej i stanowią jedynie twierdzenia strony o faktach istotnych dla sprawy. Wynika to z tego, że jednym z istotnych elementów dowodu z przesłuchania stron (dowodu z przysięgi strony) jest ich osobista obecność przed sądem i złożenie stosownego zapewnienia o prawdziwości złożonych wyjaśnień.

Jednocześnie wskazuje się, że instytucja pisemnych oświadczeń stron jako środka dowodowego jest zbędna, gdyż oświadczenie takie może być traktowane bądź jako dokument prywatny, bądź też w przypadku nie ustosunkowania się przez stronę przeciwną lub potwierdzenia okoliczności faktycznych nie wymagają one prowadzenia dowodu, jako okoliczności bezsporne.

Podsumowując, analizowane systemy prawne nie przewidują instytucji pisemnych oświadczeń stron mających charakter dowodowy zbliżony do przesłuchania stron. Oświadczenia takie mogą być jedynie traktowane jako dowód z dokumentu prywatnego.

1.3. Dowód w postaci stwierdzenia stanu faktycznego

Dowód z oględzin jest znany wszystkim procedurom będących przedmiotem niniejszego opracowania. Przeprowadzenie oględzin jest powierzane przede wszystkim sądowi orzekającemu w sprawie (por. m.in. art. 58 ros. k.p.c.). Większość systemów dopuszcza jednak możliwość powierzenia przeprowadzenia tego dowodu sędziemu wyznaczonemu ze składu lub sądowi wezwanemu, jeśli przeprowadzenie dowodu przez sąd orzekający w całym składzie napotyka na trudności (m. in. Francja, Belgia, Szwajcaria, Austria, Niemcy, Irlandia). W procesach, w których występuje ława przysięgłych wszyscy sędziowie przysięgli powinni uczestniczyć przy przeprowadzeniu oględzin (Anglia, Irlandia). To samo donosi się do instytucji zabezpieczenia dowodu, która może być przeprowadzona jeszcze przed wszczęciem postępowania w sprawie (Francja, Niemcy, Austria). Wyjątki od tak pojmowanej zasady bezpośredniości są nieliczne.

W niektórych systemach prawnych, w tym w prawie francuskim, włoskim i szwajcarskim sąd może przeprowadzić oględziny przy udziale biegłego lub konsultanta technicznego (*consulente tecnico, technicien*). Zgodnie jednak z art. 260 CPC sędzia może wstrzymać się od udziału w oględzinach i może zlecić ich przeprowadzenie konsultantowi technicznemu. Dotyczy to jednak przypadków, gdy udział sędziego ze względu na potrzebę posiadanych wiadomości specjalnych jest zbędny, a zaprzeczenie przez drugą stronę takiemu dowodowi nie ma wpływu na jego moc dowodową. W tych samych przypadkach sąd może powierzyć specjalście przeprowadzenie eksperymentu (art. 261 CPC).

W prawie niemieckim możliwe jest w przypadku, gdy dokonanie oględzin przez sąd lub sędziego wyznaczonego byłoby niewykonalne (np. ze względu na szczególne trudności, niebezpieczeństwo lub stan osoby mającej być poddaną oględzinom) wyznaczenie przez sąd orzekający, w ramach tzw. pomocy przy oględzinach

(*Augenscheinsgehilfen*), osoby celem ustalenia aktualnego stanu rzeczy, a następnie przesłuchanie jej w charakterze świadka. Dowód ten jest więc przeprowadzany jako dowód z zeznań świadka, a nie szczególna postać oględzin, gdyż osoba wyznaczona nie jest członkiem organu sądowego ani nie posiada żadnych wiadomości specjalnych, co odróżnia ją także od biegłego. Ponadto prawo niemieckie przewiduje możliwość przeprowadzenia dowodu jeszcze przed wszczęciem postępowania, które jest szczególną postacią zabezpieczenia dowodu (*Selbstandiges Beweisverfahren*, § 485 i n. niem. ZPO). W toku tego postępowania można przeprowadzić dowód z oględzin, przesłuchania świadków i z opinii biegłego. Dowód ten jest jednak przeprowadzany zawsze przez sąd.

W przypadku prawa francuskiego oględziny są zawsze prowadzone przez sąd lub sędziego wyznaczonego (art. 179-182 NCPC). W przypadkach nagłych sędzia może udać się na miejsce zdarzenia celem ustalenia istniejącego stanu rzeczy nawet bez obecności urzędnika sądowego (art. 165 NCPC). Sąd ma przy tym bardzo szerokie uprawnienia w trakcie przeprowadzenia tego dowodu i może połączyć go z przesłuchaniem świadków i biegłych. Z przeprowadzonych oględzin jest spisywany protokół, który sporządza sędzia lub urzędnik sądowy pod jego kierownictwem. W wyjątkowych przypadkach sąd może powierzyć ustalenie określonego stanu rzeczy specjalście (tzw. *constatation* - por. pkt 1.4 analizy) lub komornikowi, gdy okoliczności sprawy nie budzą wątpliwości. Podmioty te przedstawiają sądowi protokół, który jako dokument podlega ocenie na zasadach ogólnych. Sąd może także przesłuchać te osoby w charakterze świadka. Poza tymi przypadkami brak możliwości przeprowadzenia dowodu z oględzin przez inny podmiot niż sąd.

W tym miejscu warto przybliżyć możliwość dokonania oględzin przez komornika, gdyż instytucja tzw. *constatation* dokonywanego przez specjalistę (biegłego) będzie omówiona w dalszej części opracowania. Zgodnie z art. 1 ordonansu z 2.11.1945 r.² komornik może dokonać oględzin lub stwierdzenia określonego stanu rzeczy, bez dokonywania przy tym własnej oceny prawnej ani wyprowadzenia własnych wniosków co do przebiegu zdarzeń, zarówno na wniosek sądu jak i na wniosek każdej osoby. Może to mieć miejsce zarówno w toku postępowania, jak i przed jego

---

² Ordonnance nr 45-2592 z 2.11.1945 r.

wszczęciem. Oględzin takich może dokonać tylko komornik sądowy jako urzędnik państwowy (*l'huissier de justice*), który sporządza z tej czynności protokół. Protokół ten nie ma jednak mocy dokumentu urzędowego, lecz stanowi jedynie zwykłą informację (*renseignement*) o pewnym stanie rzeczy i może dopiero stanowić podstawę dla dokonania czynności dowodowej przez sąd (np. przesłuchania komornika w charakterze świadka). Instytucja ta jest często wykorzystywana przez strony, jeszcze przed wszczęciem postępowania, gdy chcą uzyskać dowód (w postaci zeznań świadka - komornika) na potrzeby przyszłego postępowania sądowego.

1.4. Dowód z konsultacji specjalistycznej

Wśród analizowanych systemów prawnych jedynie w prawie francuskim można doszukać się odpowiednika proponowanej instytucji konsultacji specjalistycznej. W pozostałych systemach wyróżnia się jedynie dowód z opinii biegłego, tj. osoby posiadającej wiadomości specjalne, powołanej do złożenia określonej ekspertyzy na z góry zakreślony przez sąd temat³. Ponadto część systemów procesowych, zwłaszcza obszaru prawnego *common law* wyróżnia instytucję tzw. świadka-biegłego (*expert-witnesses*). Jest on powoływany celem stwierdzenia faktów, które wcześniej zaobserwował i dla których zaobserwowania wymagana jest wiedza specjalistyczna (np. lekarz leczący daną osobę). Instytucja taka jest przewidziana w systemach angielskim i irlandzkim.

Dowód z opinii biegłego może być w różnym stopniu sformalizowany i może polegać bądź na sporządzeniu pisemnej opinii przez biegłego lub jedynie na zasięgnięciu opinii biegłego w formie odpowiedzi na poszczególne, z reguły krótkie pytania. Niemniej czynność ta jest z reguły traktowana jako opinia biegłego złożona w formie ustnej lub pisemnej (por. Niemcy, Belgia, Austria, Szwajcaria). Nie ma więc szczególnego rozróżnienia pomiędzy opinią biegłego, a jedynie konsultacją specjalistyczną.

---

³ Jedynie w prawie rosyjskim nie przewiduje się osoby biegłego lecz tzw. instytucje „sądowo-eksperskie”.

Odmienne sytuacja wygląda w prawie francuskim. Wyróżnia się tam bowiem trzy formy udziału specjalisty (biegłego) w postępowaniu dowodowym: oględziny dokonywane przez specjalistę (*constatation*), konsultację (*consultation*) oraz opinię biegłego (*expertise*). W literaturze przyjmuje się, że szeroka gama tych trzech środków umożliwia uzyskanie przez sąd informacji szczególnych bez potrzeby angażowania w każdym przypadku długotrwałej i kosztownej procedury sporządzenia opinii przez biegłego.

Oględziny dokonywane przez specjalistę (*constatations*; art. 249-255 NCPC) są najprostszą formą udziału osoby posiadającej wiadomości specjalne w postępowaniu. Stosuje się je wtedy, gdy nie jest wystarczające stwierdzenie danego stanu przez sąd lub osobę nie mającą odpowiednich wiadomości specjalnych (np. komornika). Specjalista sporządza z takich oględzin protokół, który jest zobowiązany złożyć w terminie wskazanym przez sąd (art. 253 NCPC). Z reguły jest to termin bardzo krótki co odróżnia ten środek dowodowy od opinii biegłego. Z przepisów wyraźnie wynika także, że ma to być jedynie samo stwierdzenie zaobserwowanego stanu bez wniosków co do przebiegu zdarzeń lub wyprowadzenia jakichkolwiek konsekwencji prawnych (art. 249 ust. 2 NCPC).

Konsultacja (*consultation*; art. 256-262 NCPC) jest dopuszczalna w tych przypadkach, gdy nie jest wystarczające samo stwierdzenie stanu faktycznego przez specjalistę w formie oględzin oraz nie jest także konieczne prowadzenie skomplikowanych badań (art. 256 NCPC). W literaturze podkreśla się, że chodzi z reguły o proste kwestie techniczne, nie wymagające od specjalisty szczególnej analizy. Konsultację taką sąd może zarządzić zarówno przed rozprawą jak i w jej toku. Co do zasady przyjmuje ona formę ustną w postaci przesłuchania takiej osoby na posiedzeniu, chyba że sąd zarządzi sporządzenie tej konsultacji w formie pisemnej (art. 258 ust. 2 NCPC). Jeśli konsultacja została dokonana w formie ustnej konieczne jest sporządzenie z tej czynności protokołu i złożenie go w sądzie (art. 260 ust. 1 NCPC). Sąd w zarządzeniu o przeprowadzeniu konsultacji orzeka jednocześnie o wynagrodzeniu specjalisty (biegłego).

Zgodnie z art. 263 NCPC sąd może zarządzić sporządzenie przez biegłego opinii (*expertise*) tylko wtedy, gdy nie jest wystarczające przeprowadzenie przez niego oględzin lub zasięgnięcie konsultacji. Przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego jest

szczegółowo regulowane przepisami kodeksu i z reguły wiąże się z potrzebą wyznaczenia biegłemu dłuższego czasu na przeprowadzenie właściwej analizy.

1.5. Dowód z prywatnej opinii biegłego

W analizowanych systemach procesowych można wyodrębnić takie, którą przewidują możliwość uznania opinii sporządzonej na zlecenie strony za dowód w postępowaniu cywilnym oraz takie, które takiego środka nie przewidują. Do pierwszych należy zaliczyć systemy prawne *common law* (Anglia, Irlandia) a także w pewnym zakresie Niemcy i Włochy. Do drugiej zaś Austrię, Szwajcarię, Francję, Rosję i Belgię.

W systemach prawnych *common law* zasada dopuszczająca dowód z prywatnej opinii biegłego wynika z koncepcji prywatnego zbierania i przedstawiania materiału dowodowego przed sądem. Strony same zbierają dowody przed rozprawą i jedynie prezentują je przed sądem (lub sądem i ławą przysięgłych). W tej sytuacji uzyskanie opinii biegłego spoczywa na stronach, które powołują biegłych i wysłuchują ich przy udziale obu stron przed sądem. Opinia biegłego sporządzona na żądanie strony musi być jednak przed procesem ujawniona (tzw. *pre-trial disclosure*) drugiej stronie postępowania, by umożliwić jej przygotowanie się do procesu i zadanie pytań biegłemu. Warto jednak zaznaczyć, że nowa regulacja procesowa w Anglii, która weszła w życie w 1999 r. (*CPR*) wprowadziła w szerokim zakresie możliwość powoływania przez sąd jednego biegłego (tzw. *single joint expert*) w miejsce prywatnych biegłych powoływanych przez strony. Dotyczy to przede wszystkim spraw drobnych i o niewielkiej wartości przedmiotu sporu, gdzie sporządzenie opinii prywatnych może okazać się zbyt długotrwałe i kosztowne.

Odmienne sytuacja wygląda w tych systemach procesowych, w których przewidziana jest zasada oficjalności w przeprowadzaniu dowodów. Z reguły wtedy opinia prywatna stron nie jest traktowana jako dowód a jedynie jako twierdzenie strony o faktach, które jeśli nie zostaną zaprzeczone przez stronę przeciwną mogą zostać uznane za element podstawy faktycznej rozstrzygnięcia bez potrzeby przeprowadzania dowodów (Austria, Finlandia, Belgia). Analogicznie kwestia ta rozstrzygana jest w prawie niemieckim. W literaturze i orzecznictwie niemieckiego

Sądu Federalnego⁴ przyjmuje się jednak, że prywatną opinię biegłego można uznać za dowód, jeśli wyrażą na to zgodę obie strony.

W Szwajcarii dopuszcza się możliwość przedstawienia sądowi prywatnej opinii wykonanej na zlecenie jednej lub obu stron. Nie wszystkie jednak procedury kantonalne uznają taką opinię za dowód lecz jedynie za twierdzenie faktyczne stron. W większości jednak kantonów prywatna opinia jest pozostawiona swobodnej ocenie sądu, który może ją uznać za przekonującą i zrezygnować z potrzeby powołania biegłego sądowego (tak m.in. w k.p.c. kantonu Fryburg). Podkreśla się bowiem, że prywatna opinia biegłego zawsze może być traktowana jako dowód z dokumentu prywatnego.

2.   Udział innych podmiotów w toku postępowania dowodowego i przygotowania rozprawy

Wśród analizowanych systemów procesowych brak jest takich, w których podmiot nie mający uprawnień sędziowskich mógłby dokonywać czynności dowodowych, choć w większości systemów organy pomocnicze asystują przy czynnościach procesowych. Podmioty te nie posiadają także samodzielnych uprawnień do wydawania zarządzeń przygotowujących rozprawę. Z reguły także status i zakres obowiązków tych organów nie jest regulowany przepisami procesowymi lecz organizacyjnymi, o charakterze wewnętrznym, gdyż uprawnienia ich mają charakter jedynie pomocniczy (np. Włochy, Rosja, Austria).

Odmienne sytuacja wygląda w systemie francuskim i niemieckim, gdzie problematyka organów pomocniczych wymiaru sprawiedliwości jest szczegółowo uregulowana na poziomie ustawowym, a często wręcz przepisami procesowymi. Niekiedy te dwa systemy uznaje się za zawierające rozwiązania modelowe w tej dziedzinie⁵.

---

⁴ Por. orzeczenia opublikowane w: BGH NJW 1993, s. 2382 i n.; BGH NJW 1992, s. 1459; BGH NJW 1986, s. 3077.

⁵ Por. A. Maziarz-Charuza, *Skarga na orzeczenie referendarza sądowego w postępowaniu wieczysoksięgowym*, Kraków 2006, s. 70 i n.

W prawie francuskim występuje instytucja sekretarza sądowego (*greffier*), który jest pracownikiem sądu wybieranym w drodze konkursu, a w sądach handlowych (*tribunaux de commerce*) ma status funkcjonariusza publicznego. Do jego kompetencji należy prowadzenie repertoriów i wykazów sądowych, sporządzanie protokołów z posiedzeń sądowych i czynności mających miejsce poza siedzibą sądu (np. protokołu z oględzin). Ponadto przyjmuje on wszelką korespondencję, zwłaszcza środki zaskarżenia składane przez strony oraz zarządza przesłanie stronom odpisów orzeczeń lub tytułów wykonawczych. Zarządza także przesłanie stronom opinii biegłych. Rola sekretarza sądowego ma podstawowe znaczenie przy wszczęciu postępowania, gdyż zajmuje się on obiegiem korespondencji w sprawie oraz przygotowaniem posiedzenia od strony technicznej. Sekretarz nie zajmuje się jednak wyznaczaniem terminów posiedzeń i nie decyduje o wezwaniu określonych osób na termin posiedzenia, co jest zastrzeżone dla sędziego sprawozdawcy.

W systemie niemieckiego prawa procesowego żadnym innym podmiotom poza sędzią nie może być powierzone dokonywanie czynności w toku postępowania dowodowego. Rozpoznawanie niektórych kategorii spraw jest natomiast *in pleno* powierzone referendarzom (*Rechtspfleger*), uzyskującym swoje stanowisko po trzyletniej aplikacji zakończonej egzaminem (*Rechtspflegerprüfung*). Zakres kompetencji oraz sposób funkcjonowania referendarzy reguluje odrębna ustawa z 9 listopada 1965 r. (*Rechtspflegergesetz*)⁶. W ramach swojej właściwości referendarze działają jako „sąd”. W tym również zakresie dokonują stosownych ustaleń faktycznych (do kompetencji referendarza należy m.in. rozpoznawanie wniosków o zwolnienie od kosztów sądowych oraz przyznania adwokata z urzędu, wydawanie nakazów zapłaty oraz nadawania im klauzuli wykonalności, obliczanie kosztów sądowych i prowadzenie postępowania egzekucyjnego w celu ich ściągnięcia).

Niektóre funkcje organizacyjne pełnią specjaliści urzędnicy sądowi (*Urkundsbeamte der Geschäftsstelle*), uzyskujący swoje stanowisko po dwuletniej aplikacji oraz zdaniu stosownego egzaminu (*Prüfung für den mittleren Justizdienst*) stosownie do § 153 ust. 2 ustawy o ustroju sądów (*Gerichtsverfassungsgesetz*). Na podstawie § 49

---

⁶ BGBl, I S., 2065, ostatnio zmieniona art. 78 ust. 3 ustawy z 23 listopada 2007 r., BGBl, I S., 2614.

ZPO wskazani urzędnicy podlegają wyłączeniu na podobnych zasadach co sędziowie.

Kompetencje ww. urzędników obejmują m.in. sporządzanie protokołu posiedzenia (§§ 159 i nast. niem. ZPO), wydawanie wyciągów i odpisów z akt procesowych, w tym: odpisów orzeczeń (§ 299 ust. 1 niem. ZPO, § 299 a, § 317 ust. 2 i 3, § 724 ust. 2 niem. ZPO), wydawanie zaświadczeń o prawomocności (§ 706 ust. 1 niem. ZPO). Urzędnicy sądowi prowadzą również terminarz rozpraw, sporządzają wezwania i doręczenia, Przyznają również klauzule w postępowaniu egzekucyjnym (§ 724 ust. 2, § 797 ust.1 niem. ZPO). W tym ostatnim przypadku w bardziej złożonych sprawach przewidziana jest wyłączna właściwość referendarza (§ 20 pkt 12 i 13 RPfIG).

W przypadkach w ustawie przewidzianych niemieccy urzędnicy sądowi posiadają kompetencję do odbierania oświadczeń od stron, w tym również oświadczeń składanych do protokołu. Kompetencja ta przewidziana jest m.in. odnośnie do odebrania wniosku o wyłączenie sędziego (§ 44 ust. 1 niem. ZPO), obligatoryjnego stanowiska strony w kwestii przyznania jej przeciwnikowi procesowemu pomocy w zakresie kosztów postępowania (§ 118 ust. 1 niem. ZPO), wniosku o przeprowadzenie postępowania dowodowego poza postępowaniem sądowym (§ 486 ust. 1 ust. 1 ZPO). W niektórych przypadkach określonych w § 24 RPfIG do odbioru oświadczeń stron właściwy jest wyłącznie referendarz (*Rechtspfleger*). Dotyczy to w szczególności odbioru środków zaskarżenia, wniosków o wznowienie, pozwów, odpowiedzi na pozew oraz innych porównywalnych oświadczeń.

3. Konkluzje

Powyższa analiza zawiera dane odnoszące się do stanu prawnego obowiązującego w 10 państwach europejskich w zakresie objętym założeniami przygotowywanej zmiany kodeksu postępowania cywilnego. Została ona dostosowana do przedstawionych założeń, które, co należy podkreślić, mają charakter jedynie wstępny i ramowy. Utrudniało to szczegółowe odniesienie się do proponowanych rozwiązań i wskazanie w systemach prawnych państw obcych instytucji ściśle odpowiadających przedstawionym przez Departament Sądów Powszechnych

założeniom. Z przeprowadzonej analizy można jednak wyprowadzić pewne wnioski o ogólniejszym charakterze.

Spośród projektowanych instytucji jedynie część jest obecnie przewidziana w obcych systemach prawnych będących przedmiotem analizy. Dotyczy to w pierwszej kolejności dowodu z pisemnych zeznań świadka oraz prywatnej opinii biegłego, a także częściowo tzw. konsultacji specjalistycznej. Pozostałe środki dowodowe proponowane w przedłożonych założeniach do projektu nie występują w analizowanych procedurach. Z reguły bowiem są one bądź objęte innym środkiem dowodowym (np. konsultacja specjalistyczna jest traktowana jako opinia biegłego we wszystkich państwach poza Francją, a stwierdzenie stanu faktycznego może być uznane za dowód z oględzin, choć nie może być przeprowadzone przez inny podmiot niż sąd) lub w ogóle nie są traktowane jako właściwy środek dowodu (dowód z pisemnych wyjaśnień strony jest uznawany bądź za dowód z dokumentu bądź wprost za twierdzenia strony).

Znamienne jest także, że w żadnym z przedstawionych systemów prawnych nie występują w zakresie tu omawianym odrębności w przypadku postępowania z udziałem przedsiębiorców (postępowań gospodarczych). Z reguły bowiem systemy te nie przewidują odrębnych regulacji dla tego rodzaju postępowań. Jedynie niektóre systemy procesowe znają odrębne wydziały lub sądy handlowe (np. Francja, Niemcy, Austria), lecz nie wiąże się to z reguły z istnieniem szczególnych przepisów procesowych⁷. Wynika to także z zasady jednolitego charakteru środków dowodowych, które powinny być jednakowe niezależnie od kwalifikacji stron, czy przedmiotu sporu. Środki dowodowe stanowią bowiem jednolite instrumentarium procesowe wykorzystywane w każdym postępowaniu cywilnym. Celem ich ustanowienia jest przydatność dla postępowania jako takiego, nie zaś do postępowania o określonym przedmiocie czy charakterze. Z tego też względu nie zamieszczono w przygotowanej analizie żadnych szczególnych rozwiązań dotyczących tego rodzaju postępowań.

---

⁷ Por. szczegółowo K. Weitz, *Czy potrzebne jest postępowanie w sprawach gospodarczych?*, PS nr 7-8/2008, s. 23.

Na marginesie wskazać należy, że nie do końca jasna jest w tym zakresie koncepcja zawarta w przedstawionych przez Departament Sądów Powszechnych założeniach. O ile bowiem treść samych założeń do projektu wydaje się wskazywać, że przewidziane w nich rozwiązania znajdą zastosowanie do wszystkich postępowań cywilnych, o tyle lektura załączonego uzasadnienia prowadzi do wniosku, że zostały one przewidziane celem przyspieszenia postępowań w sprawach gospodarczych.

Wyżej wskazane uwagi skłaniają do rozważenia zasadności przyjęcia proponowanych zmian kodeksu postępowania cywilnego.

Interesującym rozwiązaniem, znanym w innych systemach prawnych, byłoby wprowadzenie środka dowodowego w postaci zeznań świadka na piśmie. Wypada jednak zauważyć, że podobne regulacje występują już obecnie w polskim postępowaniu cywilnym, m.in. w postępowaniu nieprocesowym (art. 515 k.p.c.), postępowaniu upadłościowym (art. 30 ust. 3 p.u.k.), a także są przewidziane w projekcie zmiany k.p.c. odnoszącym się do Europejskiego postępowania w sprawie drobnych roszczeń (por. projektowany art. 505²⁵ k.p.c., druk sejmowy nr 949). W tym ostatnim projekcie wymagania formalne co do potwierdzenia tożsamości świadka lub strony przy wykorzystaniu dowodu z pisemnych zeznań zostały jednak ograniczone do minimum (przyjęto odformalizowany model tego dowodu - por. 1.1.1.), odmiennie niż w omawianych tu założeniach. Warto więc wyeliminować rozbieżności między tymi instytucjami mającymi zostać wprowadzonymi do tego samego aktu prawnego. Co więcej, zbytnie sformalizowanie tego środka dowodowego, jak przewidują to przedstawione założenia, może postawić pod znakiem zapytania jego praktyczną użyteczność. W szczególności dotyczy to wymogu poświadczenia przez referendarza sądowego własnoręczności podpisu świadka złożonego na dokumencie zawierającym pisemne zeznania. W ten sposób bowiem świadek wybierający tę formę zeznań i tak musiałby udać się do sądu celem uwiarygodnienia sporządzonego dokumentu. Zarazem wymóg ten w sposób skuteczny zawęży zakres podmiotowy proponowanego środka dowodowego, uniemożliwiając w istocie skorzystanie z tej formy złożenia zeznań osobom, które z różnych przyczyn (podeszły wiek, stan zdrowia, pobyt za granicą) do sądu udać się nie mogą. Wydaje się, że lepszym rozwiązaniem w tym zakresie, o ile w istocie

konieczne jest uwiarygodnienie podpisu świadka, byłoby odwołanie się do instytucji „urzędowego poświadczenia podpisu” przewidzianej w kodeksie cywilnym.

Wątpliwości może także budzić uzależnienie wartości dowodowej tego środka dowodowego od braku sprzeciwu strony przeciwnej. Trudno także zrozumieć, dlaczego środek ten, jak wydaje się to wynikać z treści uzasadnienia dołączonego do przedstawionych założeń, ma być ograniczony jedynie do postępowania odrębnego w sprawach gospodarczych. W tym zakresie, poza uwagami poczynionymi powyżej, uwzględnić należy fakt, że w chwili obecnej w Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego trwają prace nad zniesieniem tego postępowania odrębnego.

Godne rozważenia jest wprowadzenie konsultacji specjalistycznej, choć konieczne byłoby ustalenie jasnego i czytelnego rozróżnienia pomiędzy proponowanym środkiem dowodowym a opinią biegłego (tak jak ma to miejsce we Francji). W przedstawionych założeniach rozróżnienie to nie jest jednoznaczne.

Zasadnicze wątpliwości w odniesieniu do większości proponowanych rozwiązań budzi brak sprzeciwu drugiej strony jako warunek przeprowadzenia dowodu (pisemne zeznania stron, pisemne wyjaśnienia stron), tudzież brak zakwestionowania treści dowodu jako warunek jego skuteczności i mocy dowodowej (stwierdzenie stanu faktycznego, prywatna opinia biegłego). Odnosząc się do tej ostatniej kwestii podkreślić należy, że brak zaprzeczenia przeciwnika twierdzeniom strony, za które w orzecznictwie Sądu Najwyższego uznaje się także twierdzenia zawarte w przedstawionej przez stronę prywatnej opinii biegłego⁸, sprawia, że twierdzenia te nie wymagają z reguły dowodu jako okoliczności bezsporne. Tym samym nie wydaje się użyteczne przeprowadzania dowodów, w tym dowodów w proponowanej formie, na okoliczności pomiędzy stronami bezsporne.

Wydaje się, że w przypadku pisemnych zeznań świadków, pisemnych wyjaśnień stron, czy stwierdzenia stanu faktycznego, proponowana w założeniach zasada

---

⁸ W orzecznictwie przyjmuje się, że prywatna ekspertyza opracowana na zlecenie stron złożona w sądzie nie stanowi opinii biegłego, o której mowa w art. 278 § 1 k.p.c., ale może być potraktowana jako przedstawienie przez stronę jej stanowiska w sprawie z uwzględnieniem wiadomości specjalnych (por. wyrok SN z 12.04.2002 r., I CKN 92/00, niepubl.).

dyspozycyjności powinna być zastąpiona zasadą swobodnej oceny sądu (dyskrecjonalnej władzy sędziego). To sąd w okolicznościach konkretnej sprawy, po zapoznaniu się ze stanowiskiem stron, decydowałby, czy konieczne jest wezwanie świadka do osobistego stawiennictwa celem przesłuchania, czy też wystarczające jest oparcie się na dowodzie z pisemnych zeznań.

Wątpliwości budzi także poszerzenie uprawnień referendarzy sądowych o czynności dokonywane w postępowaniu dowodowym (przede wszystkim chodzi o stwierdzenie stanu faktycznego i ewentualne odebranie wyjaśnień od stron na posiedzeniu). Podkreślić należy, że regulacje tego typu nie są przewidziane w analizowanych systemach procesowych. Ustalenie prawidłowego stanu faktycznego przy rozstrzygnięciu istoty sporu stanowi jeden z podstawowych elementów sprawowania wymiaru sprawiedliwości i trudno proces ten kwalifikować jako zadanie z zakresu ochrony prawnej (art. 2 § 2 usp). Ponadto zupełnie nietrafne z punktu widzenia ekonomiki procesowej wydaje się wprowadzenie przewidzianego w założeniach swoistego przedsądu - wezwanie przez referendarza, przed wyznaczeniem terminu rozprawy, stron i świadków celem ich informacyjnego przesłuchania.

W końcu nie wydaje się trafna koncepcja nadania kompetencji procesowych asystentom sędziów, a więc organom z istoty rzeczy mającym charakter pomocniczy. Podkreślić należy z całą mocą, że czynności związane z przygotowaniem rozprawy, co wynika z przeprowadzonych przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości badań empirycznych, stanowią niezwykle istotny, niejako „strategiczny” etap procesu, niejednokrotnie determinujący jego dalszy przebieg i wpływający na sprawność postępowania. Nieporozumieniem wydaje się być koncepcja uznająca te działania za czynności czysto techniczne, które mogą być wykonywane przez podmioty inne niż sędzia, w szczególności asystentów.

IV. Podstawowa literatura

1. Andrews N., *English Civil Procedure: Fundamental of the New Civil Justice System*, Oxford 2003.
2. Cadet L., Jeuland E., *Droit judiciaire privé*, Paryż 2006.
3. Couchez G., *Procédure civile*, Paryż 2002
4. De Leval G., *Éléments de procédure civile*, Bruksela 2005.
5. Deixler-Hübner A., Klicka T., *Zivilverfahren. Erkenntnisverfahren und Grundzüge des Exekutions- und Insolvenzrechts*, Wiedeń 2005.
6. Guinchard S., Ferrand F., *Procédure civile. Droit interne et droit communautaire*, Paryż 2006.
7. ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ КОДЕКС РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (Cywilny procesowy Kodeks Rosyjskiej Federacji z dnia 14. XI 2002 r.).
8. Habscheid W.J., *Droit judiciaire privé suisse*, Genewa 1981.
9. Hohl F., *Procédure civile. t. 1 Introduction et théorie générale; t. II Organisation judiciaire, compétence, procédure et voies de recours*, Berno 2001-2002.
10. Jauering O., *Zivilprozessrecht*, Monachium 2003.
11. Kren Kostkiewicz J., *Das Beweisrecht in der Schweizerischen Rechtordnung*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004.
12. Laukakanen S., *The Law of Evidence in the Finnish Judicial System*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004
13. Mayr P.G., *Das Beweisrecht in Österreich*, [w:] *The Law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004
14. McGrath D., *Irish Report on Evidence*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004.
15. Rechberger W.H., Simotta D.-A., *Grundris des österreichischen Zivilprozessrechts. Erkenntnisverfahren*, Wiedeń 2003.
16. Rosenberg L., Schwab K.H., Gottwald P., *Zivilprozessrecht*, Monachium 2004.